

Délvidéki magyar sors

A második világháborús megtorlások emlékezete a délvidéki magyaroknál

Előadásomban a második világháború végén a délvidéki magyarság ellen elkövetett atrocitásokhoz fűződő emléképolási gyakorlatot és a délvidéki magyaroknak a mézszárlás traumájából fakadó identitásváltozását vizsgálom. A vérengzést megélőkkel, munkatábor túlélőkkel, valamint az ő leszármazottaikkal – összesen három generáció tagjaival – az oral history módszerével készített interjúk alapján azt elemzem, hogy miként alakult azon interjúalanyaim további élete és személyisége, akiket közvetlenül sújtott a partizánok bosszúja, leszármazottaik esetében pedig azt, hogy mennyire és hogyan él emlékezetükben az idősebb generáció egy vagy több tagjának második világháborús traumája.

1944 szeptemberének végén megkezdődött az 1941-ben visszacsatolt délvidéki területek magyar közigazgatásának felszámolása, ezzel egyidőben magyar menekültek hada lepte el a bácskai utakat. A szovjet hadsereg 1944 októberében – Tito partizánegységeivel együtt – már a Bánát területén folytatott harcokat. Október 17-én Tito a Bánát, Bácska és Baranya területén katonai közigazgatás felállítását rendelte el.^I A katonai közigazgatás bevezetésének hátterében többek között a nem délszláv (magyar és német) etnikum egy részének fizikai megsemmisítése, gazdasági, politikai elitjének felszámolása, elűldözése és megfélemlítése húzódtott.

A jugoszláv katonai közigazgatás kiépülése előtt a délvidéki területekre bevonuló partizánegységek előtt járó irreguláris fegyveresek szinte válogatás nélkül gyilkolták a magyar lakosságot. A reguláris partizán csapatok bevonulása után a helyzet annyiban „változott”, hogy akkor az OZNA^{II} alakulatai már listák alapján hurcolták el és végezték ki azokat a magyarokat, akiket összefüggésbe tudtak, vagy akartak hozni valami módon a szerbekkel szemben elkövetett atrocitásokkal.^{III} Azok a magyarok, akik „önként” – ezzel bizonyítva antifasiszta beállítottságukat – beléptek a magyarok alkotta Petőfi partizánbrigádba, mentesültek a kitelepítés és a kényszermunka alól, legalábbis ezt állította a

hivatalos propaganda. Az önkéntesség nagyon gyakran azt takarta, hogy a magyar férfiak választhattak a brigádba való belépés és a kényszermunka között.^{IV}

A délvidéki magyarokat, a németekkel ellentétben, nem tekintették kollektív bűnösöknek, mégis akként bántak velük; november 18-ától a 16 és 50 év közötti magyar férfiakat munkaszolgálatra kötelezték, november 20-án pedig elkezdődött a magyarok internálása.^V A kitelepítések olykor egész falvakat érintettek, azok magyar lakosságát az ottani szerbek kérésére internálták. Kérésüket azzal indokolták, hogy a helybeli magyarok közül sokan részt vettek az 1942-es razziában.^{VI} 1945 januárjában telepítették ki otthonaikból és terelték a járeki „munkatáborba”^{VII} a csurogi és a zsablyai magyarokat, majd április 12-én Járekre hajtották Mozsor magyar lakosságát is.^{VIII} A legyengült, betegségek, járványok tizedelte emberek közül 1946. április 16-ig – ekkor számolták fel a lágert – mintegy 3000 ember halt meg, köztük 141 magyar. A háború befejezése után a Jugoszlávia Nemzeti Felszabadító Bizottsága által készített nyilvántartás szerint Járeken 3632, Ókíren pedig további 147 fogva tartott magyart jegyeztek fel. Járekről 1945 júniusának elején átszállították a magyarokat Szépligetre és Dunabökönyre. A táborokat az év őszén hagyhatták el a magyarok, s miután lakóhelyükre többé nem térhettek vissza, többségük Dél-Bácskában talált új otthonát.^{IX}

Az internált magyarok számát mindeddig nem lehetett megállapítani, a lemészároltak számára vonatkozóan pedig csak becslések vannak. A szakirodalom igen tág határok, 5 ezer és 40 ezer közé teszi a meggyilkoltak számát.^X A magyar köztudatban a Cseres Tibor által említett 40 ezres szám rögzült.

A kitelepítések nemcsak az említett három falu magyar lakóit, hanem a Tisza melletti Sajkás-vidék magyarságának nagy részét is érintette. A hatalomváltás utáni kivégzések, tömeges gyilkosságok nem maradtak meg a Sajkás-vidék határain belül, túlcaptak azokon és a délvidéki magyarság egészének váltak osztályrészévé.

A meggyilkolt, elűzött, meghurcolt magyarok zöme nem vett részt a háború alatt a szerbek ellen irányuló akciókban, sőt sokan segítséget nyújtottak az érintetteknek. Aki bűnösnek érezte magát, az idejében elhagyta a Délvidéket. A helyben maradtak az 1941–44 közötti magyar kormányzati hibák, túlkapasok és bűnök miatt, az atrocitások elkövetői helyett és saját magyar voltukért fizettek iszonyatos árat.

A második világháború után a kommunista hatalom hallgatásra kényszerítette a délvidéki magyar közösséget. Az áldozatok hozzátartozói, a meghurcoltatásokat, kitelepítéseket elszenvedők és leszármazottaik csak az 1989-es rendszerváltás után törték meg az ellenük 1944–45-ben elkövetett atrocitásokat övező csendet.

A második világháború végén legyilkolt délvidéki magyarok családtagjai a rendszerváltásig nem tudtak egyéni és közösségi akarataik szerint gyászolni. Azóta azonban jelentős változás állt be az 1944–45-ös események emléképolásának terén. A kitelepítettek és leszármazottaik úgy nyilatkoztak, hogy az 1990-es évek közepétől kezdve minden évben megemlékeznek lakóhelyükön, illetve a család idősebb generációjának egykori lakhelyén (Csurogon és Zsablyán) a legyilkoltokról. Azok a falvak, ahonnan a kollektív bűnösként kezelt magyarságot kitelepítették, mára nem rendelkeznek magyar közösséggel; az ott tartott megemlékezésekre mégis évről évre több magyar látogat el.^x Sorra állítják fel a tömeggyilkosságok áldozataira emlékező emlékműveket is,^{xI} továbbá megszületnek azok a helytörténeti monográfiák, amelyek a vérengzés során elhunyt áldozatok neveit is megörökítik. A délvidéki megemlékezések mellett Magyarországon is kegyelettel adóznak az 1944–45-ös megtorlás áldozatainak. 2003 óta szentmisét tartanak a legyilkoltak lelki üdvéért Szegeden és Budapesten. Rájuk emlékeztek Szegeden 1994-ben és 2004-ben a tömeggyilkosságok 50. és 60. évfordulóján is, amikor a Tisza-parton az ott összegyűltek koszorúkat dobtak a folyóba.^{xII}

A délvidéki magyarságot sújtó tömeges mészárlás, majd a következő évtizedekben annak elhallgatása „meghatározta a Délvidék magyarságának második világháború utáni általános magatartását és sorsát”.^{xIII} E magatartás egyik elemeként a két nemzetiség (szerbek és magyarok) nagy része egymástól elkülönül, mivel a háború végén történt gyilkosságok elkövetői zömében szerbek voltak. Az egymástól való távolságtartást napjainkban erősítik a békés együttélést gyakorta megbontó, magyarok ellen irányuló etnikai indíttatású zaklatások, verések is. A délvidéki magyarok önazonosságának erősödése alapul szolgálhat ahhoz, hogy ellenálljanak a többségi

szerbségbe való beolvadásnak, illetve szülőföldjükön keressék boldogulásukat.

A második világháború végén zajlott tömeges kivégzésekben, gyilkosságokban, kitelepítésekben érintett családok nagy része máig nincs teljesen tisztában az egykori események pontos körülményeivel. Sokuk nem tudja, hogy kivégzett, eltűnt hozzátartozója miként és hol vesztette életét. Egy másik, ennél talán fontosabb kérdés sem tisztázott: miért történtek meg a kivégzések, gyilkosságok, kitelepítések? Az akkori hatalom az esetek többségében nem adott magyarázatot a történetekre, a jelenlegi kormányzat pedig, ha reagál is az eltűntek sorsát firtató levelekre, beadványokra, az adott válasz – a kivégzettek mindannyian háborús bűnösök voltak – a hozzátartozók számára elfogadhatatlan.

Eltérést tapasztaltam a különböző nemzedékek képviselőivel készített interjúmban, a legidősebbek ugyanis kész, kialakult struktúrájú én- és családtörténeti elbeszélésbe illesztették be a háborús eseményeket, a középső és a legfiatalabb nemzedék tagjai viszont nemegyszer az interjú felvételekor hozta létre narratíváját, melyben a háborús események és a megtorlás nem szerepeltek hangsúlyosan. A háború leginkább az azt átélte generáció későbbi életútját befolyásolta, gyakran teljesen új irányt szabott annak, ennél fogva gyakori náluk, hogy életút-elbeszélésüket a háború végén történetek köré szervezik. A második és a harmadik generáció a második világháborút, azon belül a délvidéki magyarság kálváriáját – a család veszteségén túl – már nem személyes, hanem sokkal inkább kollektív élményként kezeli, hozzájuk az események már közvetve, valamilyen csatorna, hírforrás közbeiktatásával jutottak el. Esetükben a család korábbi generációjának tragédiája kapcsán talán erősebb a nemzeti (kisebbségi) önérzeten esett sérelem, a történetek kezelése, valamint a történelmi és az egyénnek szóló igazságtétel elmaradása miatti méltatlankodás, felháborodás.

Végezetül egy a háborút gyerekként átélte interjúalannal készült interjút mutatok be és elemzek röviden. Péter^{xIV} 1932-ben született Zsablyán, ott lakott családjával együtt a háború idején is. 1944 végén a szerb partizánok megölték nagyapját, apját és bátyját. A gyilkosságok után nem sokkal a család életben maradt tagjait a járeki lágerbe internálták, ahol hónapokig raboskodtak sok más magyarral és némettel együtt. Az internálás végetértével a család nem költözhetett vissza Zsablyára, másutt kellett új életet kezdeniük.

Péter édesapja a partizánok bevonulásakor, az interjúalany szóhasználatával élve, katonaparancsnokként őrizte embereivel (magyarokkal és szerbekkel) falujuk főbb pontjait, majd hivatalosan átadta azokat a partizánoknak. Néhány félelemben töltött nap után Péter édesapját és bátyját dolgozni hívták a partizánok, azt üzenték, hogy a felállítandó katonakórháznál kell segédkezniük. A két férfit nem engedték haza, börtönbe kerültek, az interjúalany nagyapját is bezárták, az utcán „hozzácsapták” egy letartóztatottakból álló csoporthoz. Az őrizetbe vételek arra hivatkozva történtek, hogy a fogságba kerültek részt vettek az 1942-es razziában, és ott szerbeket öltek meg. Péter szerint a partizánok állítása nem volt igaz, hiszen édesapja akkoriban magyar katonaként, otthonától távol, szolgálati idejét töltötte; bátyja – mivel az iskolában éppen téli szünet volt – Budapesten tartózkodott; hetvenéves nazarénus hitoktató nagyapja pedig nazarénus hitéből kifolyólag is ódzkodott az erőszakos cselekedetektől. A nagyapát vallási meggyőződéséért a magyar hatóságok zaklatták is, mivel az erőszakmentesség tanítása miatt veszélyesnek ítélték hitoktatói tevékenységét.

Az elbeszélésekből tudjuk, hogy a család elhurcolt férfitagjainak, ha nem végezték ki rögtön és helyben tartották fogva őket, a hozzátartozók vihettek be ételmezt, arra olykor az anya, olykor a nagyobb gyerek vállalkozott. Az ételhordás néhány napig, maximum két, két és fél hétig tartott, a fogvatartott férfiak többségét ugyanis – kit előbb, kit később – kivégezték. A kivégzések egy része nyilvános volt, más részük a fogvatartás helyén történt. A börtönben meggyilkoltak közül sokakat agyonlőttek, sokan a kínzásokba haltak bele, sok magyart puskatussal, lapáttal, vagy más eszközzel vertek agyon, akadt olyan is, aki a kínzások elől az öngyilkosságba menekült.

A börtönbe Péter hordta be az ételmezt a fogvatartott családtagoknak. Édesapját letartóztatása után mindössze egyszer látta, de az örökre emlékezetes maradt számára. „Kiabálták a nevét [...] meglátott, előrejött, egyszer megsimogatott és befordult a fal felé. [...] Még most is látom a barna kalapját, ahogy eltűnik a tömegben Még most is úgy a szemem előtt van...”^{xv} Péter a bátyjával többször is találkozott a börtönudvaron, ott volt szemtanúja a következő esetnek is. „...én egyszer egy szerdai napon véletlenül láttam, borzalmas, hogy mi, mert kerítés volt ottan, nem volt bezárva, nyitva volt a kerítés, és én láttam ottan a bátyámat egy tömegben. Az udvarról pedig lövések hangzottak, végezték ki az embereket, lelőtték őket. Több ember is hevert ottan [...] Egy nő, egy nő volt, aki lelőtte őket.”^{xvi}

Az interjúalany és családja tisztában volt vele, hogy fogvatartóik kínozzák a bebörtönzött férfiakat, egy alkalommal ugyanis a visszaküldött edények között megtalálták édesapja véres, cafatokra szakadt ingét. Péter másnap tiszta inget vitt be a börtönbe, de odaadni azt már nem tudta. „...egy kicsit késtem, erre mondták, hogy mér nem jöttem előbb, hogy pár perccel előbb, hogy az edényeket vittem, most kísérték apámat, kísérték és úgy mutatták, hogy kivégezni viszik őket. [...] másoktól hallottam [...] hogy az édesapámnak a lába is törve volt [...] akkor ugye, amikor vitték kivégezni, félmeztelenül, ing nélkül volt, törött lábbal. Én nem mertem menni oda, ahol volt. [...] Délután én a... elég az hozzá, hogy olyan kettő-három óra felé hallatszottak a lövések. [...] Akkor tudtam, hogy vége. Úgyhogy akkor édesapám agyon lett löve...”^{xvii} A hirtelen halált haltak – így a Délvidéken történt mézarlás áldozatainak – családtagjai sokszor vádolják magukat azzal, hogy az elhunytért nem tettek meg mindent, ami az adott szituációban lehetséges volt. Ez a büntudat figyelhető meg Péternél az édesapjának szánt ing kapcsán is, hiszen aznap, a kivégzés napján az interjúalany késett a tiszta inggel, azt átadni már nem tudta. Az önvád e formája gyakori a gyásznál, azonban inkább a gyász kezdeti szakaszára jellemző.^{xviii} A történet-elbeszélés ilyen módja alapján úgy tűnik, hogy Péter nem gyászolhatta meg édesapját, megrekedt a gyász kezdeti fázisában.

Péter és családja egy ideig reménykedett abban, hogy bátyját és nagyapját szabadon engedik a partizánok, azonban sosem tértek vissza.

A tömeggyilkosságok után a zsabylai magyarokra újabb megpróbáltatások vártak, kollektív bűnösségükre hivatkozva kitelepítették és lágerba zárták őket. „Úgyhogy 29-én lettünk kihajtvva. [...] Egyszerűen tudtuk azt, hogy ránk csak ez várhat. [...] Na most meg kell, hogy haljunk. Valahogy úgy fogadtuk ezt, természetesnek fogadtuk, hogy mink... A ház oda van, vagy valami, az nem számított, az most már nem érdekelt. [...] Kidobáltuk a sonkákat, kidobáltuk a, kiöntöttük az olajat, emlékszem volt egy, na hogy is hívják, egy ilyen nafta féle. Csodálkozom is, hogy nem gyújtottuk fel.”^{xix}

A megpróbáltatásokat elszenvadó gyerekek nem túrték mindig szó nélkül a velük történeteket, saját lehetőségeikhez mérten ellenálltak. Péter és nővére, amikor kiderült, hogy nem vihetnek magukkal minden összecsomagolt holmit, használhatatlanná tették azokat. Ez az egyéni ellenállás, ha ténylegesen nem is javított helyzetükön, segíthetett megőrizni emberi tartásukat, a hitet, hogy nemcsak kiszolgáltatott alanyai az eseményeknek.^{xx} A visszaemlékezők a

kitelepítésre a *kihajt* szót használták, ez egyúttal azt a módot is tükrözi, ahogy velük bántak. A *kihajt* igét alapvetően állatokkal kapcsolatban használjuk, a szövegben viszont emberekkel való bánásmódot jelöl.

Zsabya magyarságát a tél közepén internálták Járekre, a faluból gyalogosan terelték őket a lágerbe. Péter a lágerbe kerülés mozzanataira és az ottani életre való berendezkedésre igen részletesen emlékezett, mesélt a kitelepítés reggeléről, a gyalogút fáradalmairól, felidézte a szolidaritást, a gyalogmenet alatt történt halálesetet. A megérkezés utáni eseményeket is hasonló aprólékossággal említette, hozzátéve, hogy ezekben már megjelentek a mindennapi élet rutinjainak, létszükségleteinek elemei: a „berendezkedés”, annak is egyik legfontosabb eleme, a fekhelykészítés és a családtagok elhelyezése. Amikor azonban a későbbi történeteket vizsgáljuk, akkor már korántsem kapunk mindenre kiterjedő leírást, Péter már nem közölte velünk az összes nap minden momentumát, hanem összefoglalta azokat, ami azt az érzést kelti, mintha a felsorolt események egy nap alatt történtek volna meg. Az összegzésből látszik, hogy a lágerlakók a nem hétköznapi körülmények közepette is kialakítottak egy aránylag mindennapos tevékenységekből álló életvitelt, egy vissza-visszatérő, rutinszerű cselekvéssort.^{XXI}

Péter jelenleg Bácspalánkán él, özvegy, két gyermeke van, ők már nem élnek a szülői házban. Úgy

véli, hogy az egyedüllét is hozzájárul ahhoz, hogy sokat foglalkozik a régi, de a mai napig le nem zárult, benne elevenen élő fájdalmas eseményekkel. Péter úgy gondolja, hogy a történetekkel kapcsolatos bizonytalanságokat csak az azokat átéltek visszaemlékezései és a történelem ismerete oldhatják fel.

A második világháború és a háború végén zajlott tömeges, a magyarok ellen irányuló bosszúhadjárat rengeteg szenvedést zúdított a Délvidék magyarságának nyakába. Az 1944–45-ös megtorlások azonban hamarosan elfelejtődtek, illetve hallgatásra ítéltettek a háború utáni jugoszláviai berendezkedés, az 1945 utáni kelet-közép-európai és nemzetközi helyzetnek köszönhetően. Többek között ennek is tulajdonítható, hogy a kisebbségeit nemrég még kollektív bűnösneként kezelő délszláv állam helyébe a hivatalosan is elismert, a nemzetiségekkel jól bánó Jugoszlávia képe lépett.

Az interjúk révén egyéni sorsok és vélemények váltak ismertté, a belőlük kibontakozó történetekből megtudhattuk, hogy a délvidéki magyarok mily módon voltak részesei a második világháborús és az azt követő eseményeknek, továbbá hogyan emlékeznek a jelenből a múltra. A délvidéki magyarokkal készített interjúk új, ismeretlen többlettel gyarapíthatják a világháborúról és a magyarok elleni azutáni megtorlásokról eddig meglévő tudásunkat, hézagpótló szerepet töltenek be, segítségükkel árnyaltabb, mélyebb történeti megismerés válik lehetővé.

Irodalom:

BAKI FERENC – VÉBEL LÁSZLÓ: *Petőfi brigád*. Újvidék, 1983.

BOD PÉTER: „Visszaszerezték az emlékezés jogát” A. *Sajti Enikő egyetemi tanár az 1944-es bácskai vérengzésről*. Magyar Narancs. 2004. december 16. 51–52. sz. 27–29.

BODÓ JULIANNA: *A magánszféra ünnepe a szocializmus korszakában*. In.: Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakából. Szerk.: Bodó Julianna. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 211–222.

FÓNAGY ZOLTÁN: *A mindennapok története*. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Szerk.: Orosz István és Pölöskei Ferenc. Korona Kiadó, Budapest, 1994. 369–380.

MAJTÉNYI GYÖRGY: „Ön-fejűség” – a „másik” *Németország történelme*. Aetas. 2003. 1. sz. 142–148.

MATUSKA MÁRTON: *Bácska, 1944 ősze*. Magyar Nemzet. 1990. június 27. 2.

MATUSKA MÁRTON: *Meddig jutottunk?* In.: Rémmuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról. Szerk.: Csorba Béla – Matuska Márton – Dr. Ribár Béla. Atlantis Kiadó, Újvidék, 2004. 7–22.

MÉSZÁROS SÁNDOR: *A járeki haláltábor*. In.: S nem törődtek velem, a holnap mit örül... Források a Délvidék történetéhez 3. Szerk.: Csorba Béla. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1999. 203–208.

POLCZ ALAINE: *Gyászban lenni*. Pont Kiadó, Budapest, 2000.

SAJTI ENIKŐ, A.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Jegyzetek:

- I Sajtí 2004: 314–323.
 I Népvédelmi Osztály.
 II Bod 2004: 27.
 III A Petőfi brigád történetére ld: Baki és Vébel 1983.
 IV Sajtí 2004: 323.
 V Matuska 1990: 2.
 VI Járek korábban szinte teljes egészében németek lakta falu volt, így az ottani munkatábor első lakói zömükben németek voltak. Mészáros 1999: 204.
 VII A három falu az 1942-es sajkás-vidéki razzia gócpontjában fekszik.
 VIII Mészáros 1999: 204–208.
 IX Sajtí 2004: 327.
 X Interjú Péterrel. Bácspalánka, 2004. december 20. 35. o. Kelet–Európa szocialista korszakára jellemző volt, hogy a diktatúrában élők kialakítottak egy saját benső világot, mely révén megélhetővé vált a diktatúra. E privát szférának köszönhetően nyílt lehetőség a meggyilkoltakra való emlékezésre is. A szocialista diktatúrák összeomlása után éppen ezeknek az addig csak benső körben megtartott ünnepeknek, megemlékezéseknek a közsférába történő kikerülése volt az egyik leglátványosabb életviteli váltás. A magánszféra ünnepeire a szocializmusban ld. Bodó 1998.
 XI A tömegmészárlásban meghaltakra emlékmű felállításával megemlékező településeket felsorolja: Matuska 2004: 7–10. Hozzáteve, hogy az összes, az 1944-es eseményekben érintett helységet tekintve még mindig jóval több azok száma, melyek nem emlékeznek meg ily módon a mészárlás áldozatairól.
 XII Nagyabonyi Attila szóbeli közlése.
 XIII Matuska 2004: 10.
 XIV A keresztnév az interjúalany inkognitójának megőrzése végett kitalált név.
 XV Interjú Péterrel. Bácspalánka, 2004. december 20. 14–16. o. Készítette: Kovács Csaba.
 XVI Interjú Péterrel. Bácspalánka, 2004. december 20. 14–15. o. Készítette: Kovács Csaba.
 XVII Interjú Péterrel. Bácspalánka, 2004. december 20. 15–16. o. Készítette: Kovács Csaba.
 XVIII A halálról és a gyászról ld. Polcz 2000.
 XIX Interjú Péterrel. Bácspalánka, 2004. december 20. 20–21. o. Készítette: Kovács Csaba.
 XX A mindennapok történetének (Alltagsgeschichte) kutatói a diktatúrák szülte kényszerhelyzeteknek való egyéni ellenállást az Ön-fejűség (Eigensinn) fogalommal jelölik. Az Eigensinn fogalmáról részletesebben ld. Majtényi 2003.
 XXI A mindennapok történetének (Alltagsgeschichte) kétféle, egymástól eltérő meghatározása született. Ezek egyike szerint „mindennapiak a repetitív, megismétlődő, visszatérő, rutinszerű cselekvések, gondolatok, észlelések, amelyek „megkímélik” az embert a folytonos bizonytalanságtól, kételyektől, döntési kényszerektől.” Fónagy 1994: 370–371.

